

میدان نقش جهان

شاهکار معماری ایران

شهرام امیری

مقدمه

زمینه‌های فکری، علمی و فرهنگی در اصفهان و ایران پدید آمد، که تکمیل کننده فرهنگ و تمدن ایرانی در طول تاریخ بود و "مکتب اصفهان" نامیده می‌شد.

بخشی از این مکتب بزرگ علمی، اختصاص به پیشرفت معماری و تزئینات وابسته به آن و هم‌چنین شهرسازی ایرانی دارد، که در عصر صفوی به اوج پیشرفت خود دست یافت. بنابراین در توسعه شهر اصفهان در عصر صفوی این عناصر نقش مهمی را ایفا کردند، به گونه‌ای که در معماری مکتب اصفهان شهر اصفهان: «در توافق کامل با طبیعت پیرامون خویش قرار می‌گیرد و خود به یادمان تبدیل می‌شود و موفق به ایجاد بناها و مجموعه‌های با شکوهی می‌شود که سخت با مردم در ارتباطاند و از آنان هویت می‌یابند و به آنان هویت می‌بخشند». دو ویژگی اصلی طراحی اصفهان عصر صفوی، خیابان عظیم «چهارباغ» و «میدان نقش جهان» (امام) بود. میدان نقش جهان

بدون شک، هر کس کوچک‌ترین مطلبی درباره اصفهان شنیده باشد احتمالاً ضرب المثل معروف "اصفهان، نصف جهان" را نیز شنیده است. این نیست، مگر بر اساس کوشش‌های خستگی‌ناپذیر دانشمندان، مهندسان و کارگزاران عصر شاه‌عباس اول صفوی (و در رأس آن‌ها شیخ بهاء‌الدین جبل عاملی) که شاید برای نخستین بار در طول تاریخ در کنار یک شهر بسیار قدیمی، شهر جدیدی را طراحی کرده باشند. بر اساس این طراحی بی‌نظیر (در سده هفدهم میلادی، یازدهم هجری قمری)، دانشمندان و شهرسازان ایرانی پایتختی عظیم بنا کردند که مشتمل بود بر خیابان‌ها، قصرها، دیوانخانه‌ها، مساجد و مدارس، بازارها، حمام‌ها، قلعه‌ها و باغ‌ها. این در حالی بود که شهر قدیم اصفهان بدون تغییری، بر جای خود باقی ماند. بر این اساس تاریخ جدید اصفهان از سال ۱۵۹۷ م. (۱۰۰۶ هـ.ق)، یعنی زمانی که شاه‌عباس اول پایتخت سلسله صفوی را از قزوین به این شهر انتقال داد، آغاز می‌شود. حال در این نوشتار کوشش می‌شود تا به معرفی یکی از بزرگ‌ترین ساختارهای اصفهان عصر صفوی یعنی میدان امام (نقش جهان) پرداخته شود.

میدان نقش جهان

از اصفهان به عنوان یکی از کهن‌ترین شهرهای ایران نام برده شده است، که در قلب فلات تمدن‌ساز مرکزی ایران قرار دارد، در طول تاریخ و تمدن پر فراز و نشیب خود تحولات مختلفی را تجربه کرده که خود حاکی از قدمت این شهر است. با این وصف در ادامه روند توسعه تاریخی اصفهان، مردمانش هم‌زمان با سده یازدهم هجری قمری (هفدهم میلادی)، شاهد تحول بزرگی بودند. که همانا انتقال پایتخت سلسله صفوی از قزوین به اصفهان بود و در نتیجه همان گونه که عنوان شد، شهری بزرگ در کنار شهر قدیمی مشتمل بر مساجد، خیابان‌ها، کاخ‌ها و پل‌ها بنا شد که وجود زاینده رود، عظمت آن را تکمیل می‌کرد. در این عصر که حدود یک‌صد سال به طول انجامید، مکتبی فراگیر در تمامی

از اصفهان به عنوان یکی از کهن‌ترین شهرهای ایران نام برده شده است، که در قلب فلات تمدن‌ساز مرکزی ایران قرار دارد، در طول تاریخ و تمدن پر فراز و نشیب خود تحولات مختلفی را تجربه کرده که خود حاکی از قدمت این شهر است. با این وصف در ادامه روند توسعه تاریخی اصفهان، مردمانش هم‌زمان با سده یازدهم هجری قمری (هفدهم میلادی)، شاهد تحول بزرگی بودند. که همانا انتقال پایتخت سلسله صفوی از قزوین به اصفهان بود و در نتیجه همان گونه که عنوان شد، شهری بزرگ در کنار شهر قدیمی مشتمل بر مساجد، خیابان‌ها، کاخ‌ها و پل‌ها بنا شد که وجود زاینده رود، عظمت آن را تکمیل می‌کرد. در این عصر که حدود یک‌صد سال به طول انجامید، مکتبی فراگیر در تمامی

با زاویه کوچکی نسبت به آن ساخته شده است. درباره تاریخ ساخت این میدان منابع تاریخی از جمله مؤلف کتاب «راحه الصدور» و «آیه الصدور» شهادت می‌دهند که در دوران سلاجقه یعنی سده پنجم هجری قمری در محل میدان کنونی، میدان کوچک‌تری بنام «کوشک میدان» وجود داشته است. همچنین «اسکندر بیگ منشی» مؤلف کتاب «تاریخ عالم آرای عباسی» که یکی از مهم‌ترین منابع دست اول صفوی است، اشاراتی به این میدان با نام نقش جهان در عصر شاه اسماعیل اول صفوی دارد. همین مؤلف ضمن بیان وقایع دوران سلطنت شاه‌عباس اول صفوی از باغ نقش جهان نیز در منبع خود نام می‌برد، «پیتر دلاواله» سیاح ایتالیایی نیز در سفرنامه خود از ورود شاه‌عباس اول به اصفهان در سال ۱۰۰۴ هـ ق و از حضور وی و در پایان در میدان نقش جهان و فراهم شدن بساط جشنی عظیم همراه با چراغانی میدان خبر می‌دهد. با این وصف برخی اصفهان‌شناسان معاصر نظیر مرحوم «دکتر لطف اله هنرفر» معتقدند که باغ بزرگ نقش جهان از وسعت زیادی برخوردار بوده و میدان نقش جهان بخشی از آن باغ بزرگ محسوب می‌شده و در دوره جانشینان تیمور گورکانی، قصری در کنار این باغ بنا شده که در دوران صفوی عمارت «عالی قاپو» بر شالوده‌های آن شکل یافت. با این حال در آن عصر میدان نقش جهان در وسعتی اندک در این مکان قرار داشت و شاه‌عباس اول صفوی پس از انتخاب اصفهان به پایتختی، با توجه به کوچک بودن این میدان و با در نظر گرفتن این نکته که تمایل داشت پایتختی بزرگ داشته باشد تا بتواند به واسطه آن قدرت خود را به رقبای قدرتمندی همچون امپراطوری عثمانی بنمایاند، دستور داد

تا با تفکیک زمین‌های باغ بزرگ نقش جهان، میدان به صورت فعلی و با ابعادی بسیار بزرگ و همچنین بخشی از دولتخانه صفوی در آن ایجاد شود.

میدان نقش جهان جلوه‌گاه حیات اجتماعی مردم اصفهان

یکی از ویژگی‌های مهم پایتخت جدید میدان نقش جهان این بود، که بنا به نظر برخی سیاحان اروپایی: «از زیباترین امکانه شرق به‌شمار رفته و بسیار وسیع و دلگشا است». این میدان در سفرنامه‌های سیاحان عصر صفوی به‌نام‌های مختلفی خوانده شده که معروف‌ترین آن «نقش جهان» است. به نظر می‌رسد که این نام برگرفته از نام قصری بود که در باغی وسیع قرار داشت و به دستور شاه‌عباس اول در راستای گسترش شهر، آن را تخریب و میدان بزرگ به‌جای آن بنا شد. میدان نقش جهان، با کاربری‌های مختلفی که در آن پیش‌بینی شده بود، در حقیقت قلب تپنده پایتخت و جلوه‌گاه اصلی حیات اجتماعی و اقتصادی مردم اصفهان تا پایان عصر صفوی و شاید تا به امروز به‌شمار می‌آید.

۳۱

وجود کاخ عالی قاپو در جبهه غربی میدان، نمادی از قدرت سیاسی نظام حاکم و وجود دو مسجد جامع عباسی «امام (ره)» و «شیخ لطف‌اله» در جبهه جنوبی و شرقی که هر دو نشان‌دهنده اوج شکوه و عظمت معماری آن عصر و نمایان‌گر نظم مقدسی در میدان بودند. از یک سو نشان از پیوند مذهب، علم، سیاست و حکومت در عصر صفوی داشت و از سوی دیگر نشان‌دهنده پیوند مردم و دولت بود. به گونه‌ای که شاه صفوی را هیچ‌گاه از مردم دور نگاه نمی‌داشت. همچنین بخش دیگری از میدان مدخل یکی از بزرگ‌ترین بازارهای ایران است، این قسمت به‌همراه تمامی ساختمان‌های گرداگرد میدان که شامل دوپست اتاق و در دو طبقه احداث شده، در اختیار عموم مردم بود. تمامی حجره‌های طبقه پایین را در کمال نظم و ترتیب به خرده‌فروشان و پیشه‌وران اختصاص داده بودند. اتاق‌های طبقه بالا که با زیبایی و در عین حال سادگی با گچ و آجر و رنگ‌های سبز و قرمز ساخته و تزیین شده بود، به عنوان محل خواب در اختیار مسافرانی که از اطراف به شهر می‌آمدند، قرار داده می‌شد. مرکز میدان هم در حقیقت محل تردد و برخوردهای اجتماعی مردم با یکدیگر بود و در یک جمله می‌توان گفت: میدان مجموعه‌ای متنوع از حیات مردم عادی و حتی طبقات بالاتر اجتماعی بود، که بخشی از زندگی روزانه و حتی شبانه خود را در آن می‌گذراندند.

بیشتر سیاحان اروپایی که در این عصر به اصفهان آمده‌اند، در نوشته‌های خود مطالب متنوعی را درباره زندگی روزمره مردم در میدان ارائه داده‌اند، از مجموع این نوشته‌ها می‌توان دریافت که افراد مختلف از هر صنف و طبقه‌ای چه در روز و چه در شب در میدان که هسته اصلی شهر بود، حضور داشتند. می‌نویسند: در قسمت غربی میدان و نزدیک عالی قاپو، فال‌گیران و پیش‌گویان می‌نشستند، در گوشه دیگر عده‌ای به طاس بازی مشغول بوده و تعدادی درویش نیز در گوشه‌ای از میدان از روی کتاب‌های خود، پشگویی می‌کردند. در قسمت مدخل بازار بزرگ (قیصریه) نیز خرده‌فروشان و سمسارها و دیگر اهل حرف، کالاهای خود را می‌فروختند.

همچنین به هنگام غروب آفتاب و حتی در شب نیز هنرپیشه‌گان، کشتی‌گیرها و شاعران، مردم را سرگرم می‌کردند. تعدادی قهوه‌خانه‌ها و ... هم در طرفین میدان قرار داشت. نکته جالب توجه

این است که، مردم اصفهان بر عکس اروپاییان به رفت و آمد مکرر در خیابان‌ها برای تفریح عادت نداشتند و بیشتر مایل بودند که بر روی فرشی که در باغ شخصی خود پهن می‌کردند و یا در قهوه‌خانه‌ها نشسته و با یکدیگر صحبت کرده و یا در باغ‌ها از دیدن مناظر طبیعی لذت ببرند. این نکته، باعث تعجب سیاحان اروپایی می‌شد.

ورزش‌ها و بازی‌های میدان

یکی از کاربری‌های میدان، استفاده از مرکز آن برای «سوارکاری» بود. تمامی محوطه‌ی مرکزی میدان با سنگ‌های ریز پوشیده شده بود، که بر طبق گزارش‌های سیاحان هر روز هنگام طلوع آفتاب و هر شب پس از اتمام کار، میدان و خصوصاً محوطه مرکزی را آب پاشی می‌کردند تا هنگام عبور چارپایان گرد و غبار پخش نشود و فعالیت‌های کسبه را مختل نکند.

در محوطه مرکزی در ادوار مختلف دو ورزش «چوگان» و «قیق اندازی با تیر و کمان و یا نیزه» انجام می‌شد.

امروزه اگر با دقت به انتهای شمال میدان و همچنین در جنوب میدان نظری انداخته شود، در انتهای هر سمت می‌توان دو ستون بزرگ سنگی را مشاهده کرد. این ستون‌ها در حقیقت دروازه‌های بازی چوگان بود و ارتفاع هر کدام از ستون‌ها را هشت پا، و فاصله‌ی آنها را از یکدیگر پانزده پا تخمین زده‌اند.

این بازی سابقه دیرینه‌ای در تاریخ ایران دارد و گزارش‌های موجود حکایت می‌کند، که در اوایل عصر صفوی نیز در تبریز، بزرگان چوگان بازی می‌کردند. معمولاً این بازی ویژه سرداران جوان بود و چون مستلزم سوارکاری خوب و تمرین حرکات گوناگون بود، از این ورزش برای تربیت اسبان چابک و سوارکارانی چابک‌تر استفاده می‌شد. این بازی بدین گونه انجام می‌شد که خان‌ها و رجال که گاهی نیز شاه آنها را همراهی می‌کرد در گروه‌های ۵ تا ۶ نفری در حالی که چوب بلندی در دست داشتند، سعی می‌کردند تا توپ کوچکی (گوی) را با حرکات آرام و نزدیک هم به دروازه حریف برسانند. نکته جالب توجه، این ورزش، برخلاف بسیاری از ورزش‌هایی که امروزه مرسوم شده، بازی‌کنان دو گروه به هیچ وجه به یکدیگر تنه و حتی مشت نمی‌زدند.

قیق اندازی

این بازی نیز در تاریخ ایران از سابقه‌ای طولانی دارد. چنان که از نوشته‌های موجود برمی‌آید، اسماعیل اول هنگامی که در تبریز بود، به کرات به همراه سردارانش با این ورزش خود را سرگرم می‌کرد. با انتقال پایتخت به اصفهان خصوصاً در عصر شاهان جنگجوی صفوی، این ورزش اعتبار خود را هم‌چنان حفظ کرد و میدان

نقش جهان جایگاه اصلی این ورزش شد. می‌نویند: در وسط میدان، چوبی به ارتفاع ۱۲۰ پا، جلوی در ورودی عالی قاپو نصب شده بود و هنگامی که شاه میل به بازی داشت، بر روی آن هندوانه، خربزه، سیب و گاهی هم یک بشقاب نقره مملو از سکه طلا و پول قرار می‌دادند، سواران موظف بودند به صورت تاخت به آن تیراندازی کنند، در صورتی که هر کس موفق به زدن هدف می‌شد، جدای از سکه‌های بشقاب، از شخص شاه هم جایزه‌ای می‌گرفت. برخی اوقات هم افتخار اجباری پذیرایی از شاه و همراهان را هم پیدا می‌کرد. گاهی اوقات خود شاه هم به همراه سرداران در این ورزش شرکت می‌کرد، که در آن صورت جام زرینی بر روی تیر نصب می‌شد و برنده می‌توانست جام را ببرد.

نتیجه گیری

آنچه در این مقاله به صورت مختصر پرداخته شد، مروری کوتاه بود بر تاریخچه ساخت و هم‌چنین کاربری زیباترین میدان جهان که امروزه به سادگی تمام عظمت و شکوه فرهنگ و تمدن کهن ایرانی را نمایان می‌سازد. این میدان تاریخی به واسطه ارزش والای خود در سال ۱۳۱۰ به شماره ۱۰۲ به ثبت ملی رسید و به واسطه اهمیت جهانی آن در سال ۱۳۵۸ به شماره ۱۰۷ به ثبت بین‌المللی رسید. به هر ترتیب ثبت جهانی این اثر مسئولیت همگی ما را در حفظ این اثر بیش از پیش مبرهن می‌سازد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

